

Tietoa, tajua vai tunnetta?

Synnintunnon kielelliset ainekset kirjasuomen kehityksen valossa

Kristinuskon keskeisiä käsitteitä vastaava suomenkielinen sanasto on suurelta osin peräisin kirja-kielen syntyvaiheista, 1500-luvulta, ja osa sanoista on vieläkin vanhempaa, katolisen ajan perintöä. Kirkollisen elämän tarvitseman sanavaraston on todettu olleen lähes valmiina jo Mikael Agricolan tuotannossa, ja se onkin säilynyt vuosisatojen läpi paremmin kuin minkään muun alan sanasto. Uskonnollinen kieli ei kuitenkaan ole muuttumatonta, vaan sitä ovat ohjailleet samat muutosperiaatteet kuin profaania kieltä. Uusien käsitteiden myötä on tarvittu uusia ilmaisukeinoja, ja sanaston kasvaessa sanojen merkitykset ovat täsmentyneet, toisinaan myös muuttuneet. Erityisen paljon sanastoa tuli 1800-luvulla, kun suomen kielen käyttö laajeni eri elämäntilanteille. Uskonnollinen kieli erkani tuolloin nopeasti kehittyvästä kirjakielestä, eikä siinä ollut niin suurta tarvetta uusiin sanoihin kuin muilla aloilla.

Yksi uskonnollisen kielen termistyneitä erikoisanoja on *synnintunto*.¹ Sitä saatetaan pitää keskeisenä kristillisenä käsitteenä, mutta se jää konteksteissaan usein selittämättä. Yhdyssana *synnintunto* ei ole kuulunut mihinkään virallisessa käytössä

olleeseen raamatunsuomennokseen, joten sitä ei ole myöskään Raamatun sanakirjoissa. *Nykysuomen sanakirja* (NS) antaa *synnintunnolle* selitteen ”tunto siitä, että on syntinen”, ja uusi *Kielitoimiston sanakirja* (KS) määrittelee sanan samaan tapaan: ”tunto omasta syntyisyydestä”. *Tunnolla* on kuitenkin useita erilaisia merkityksiä, ja *synti* on puolestaan teologinen termi, jota muussa kielessä käytetään vain kuvallisesti, uskonnollisesta kielestä lainattuna. Edes verbirakenne, johon yhdyssanan voi purkaa (*tuntea synti*), ei auta tulkinnassa, sillä myös *tuntea*-verbi on monimerkityksinen. Millaista tuntemista on synnin tunteminen?

Synnintuntoa ei ole vielä *Nykysuomen sanakirjan* edeltäjässä, Elias Lönnrotin suursanakirjassa (1866–1880), ja se puuttuu kokonaan vanhan kirjasuomen kaudella (n. 1540–1810)² syntyneistä teksteistä. Yhdyssanan tilalla onkin tuolloin ollut sanaliitto *synnin tunto* tai muita samankaltaisia rakenteita, joissa teonnimijohdosta määrittää objekti-genetiivi. Tällaiset teonnimirakenteet voivat taajaan esiintyessään kiteytyä yhdyssanoiksi, ja lopputulokseksi on usein alkuperäisestä merkityksestä eriytynyt leksikaalistuma (esim. *jumalanpalvelus* ’juma-

lanpalvelustilaisuus' < *Jumalan palvelus* 'Jumalan palveleminen' < *palvella Jumalaa*).³ Myös nykyinen *synnintunto* on syntynyt sanaliitosta, mutta sen semanttinen kehitys kaipaava tarkempaa analyysia.

Tässä artikkelissa pyrin selvittämään, miten *synnin tunnosta* on tullut yhden käsitteen ilmaiseva yhdyssana ja millaiset leksikaaliset ja semanttiset taustat sillä on kirjasuomen historiassa. Tarkastelen ilmauksen muotoa ja siinä tapahtuneita muutoksia muiden *tuntea*-verbistä muodostettujen teonnimi-johdosten valossa (*tuntemus, tunteminen*), ja merkitysten tulkinnassa otan huomioon käyttökontekstit. Millaiseen 'tuntojen' käsitekenttään *synnin tunto* sijoittuu vanhassa kirjasuomessa, ja millaisissa konteksteissa ilmausta on käytetty eri vuosisadoilla? Miten tästä käytöstä voi päätellä, onko pääpaino määrittäessään kohdistuvassa toiminnassa, tuntemisessa, vai onko kyse merkitykseltään kiteytyneestä käsitteestä?

Käytän aineistona virallisia ja epävirallisia raamatunsuomennoksia Agricolan käännöksistä uusimpiin suomennoksiin, eri-ikäisiä suomen kielen sanakirjoja⁴ sekä vanhan kirjasuomen tekstejä. Tärkein lähteeni on Kotimaisten kielten keskuksen aineistopalvelu Kaino, jossa on laaja vanhan kirjasuomen korpus (VKK). Se sisältää enimmäkseen kirkollista ja hengellistä kirjallisuutta vuosilta 1543–1809, esimerkiksi koko Agricolan tuotannon, vuoden 1642 Biblian, virsikirjoja ja saarnoja. Täydentävää aineistoa olen poimintanut Vanhan kirjasuomen arkistosta (VKSA).⁵ Raamatunkäännöksiä vertailen Uskonkirjat-sivustolla julkaistuihin versioista, joissa on kolme suomenkielistä (1776⁶, 1938, 1992) ja useita muunkielisiä käännöksiä. Verkkoaineistojen avulla hakemani esimerkit olen mahdollisuuksien mukaan tarkistanut ja poimintanut painetuista julkaisuista, kuten Agricolan teoksista (MAT 1–3).⁷

Aineisto valaisee ennen kaikkea vanhan kirjasuomen aikaa (–1810), ei niinkään enää myöhempää sanastoa. Olen käynyt läpi myös Kainon sähköisen korpuksen varhaisnykysuomen kaudelta 1810–1880 (VNK), mutta siinä on vain vähän uskonnollisia tekstejä. Hengellinen ja teologinen kirjallisuus lisääntyy 1800-luvulla siinä määrin, että *synnintunnon* käsittely sen pohjalta olisi jo oma tutkimustehtävänsä (teologiset suuntaukset, käyt-

täjät, käyttökontekstit, tekstilajit). Tässä artikkelissa teen päätelmät varhaisnykysuomen ja nyky-suomen muutoksista ensisijaisesti sanakirjojen ja raamatunkäännösten varassa.⁸

- 1 Koska lähestymistapani on kielitieteellinen, seuraan kursiivin käytössä tieteenalan vakiintunutta tapaa: Kaikki kielenaineiksenä esitetyt sanat ja useampisanaiset ilmaukset sekä johtimet on kursivoitu, esim. yhdyssana *synnintunto*, *x:n tunto* -rakenne, *minen*-johdin. Sanojen merkitykset ja käsitteet on osoitettu puolilainausmerkein, esim. *tunnossaan* 'tajuissaan', 'tietoisuuden' käsite, 'tuntojen' käsitekenttä.
- 2 Kirjasuomen kehitysvaiheista erotetaan vanhan kirjasuomen (n. 1540–1810), varhaisnykysuomen (1810–1880) ja nyky-suomen (1880–) kaudet. Varhaisnykysuomen kausi oli uudistamisen aikaa, ja tuolloin kieli etäännytti oikeinkirjoitukseltaan ja rakenteeltaan edellisen kauden suhteellisen yhtenäisestä "pipliasuomesta". Nykysuomen kauden alku on sijoitettu aikaan, jolloin suomen kieli täytti yhteiskunnallisesti ja kulttuurisesti sellaiset vaatimukset, että sitä pystyttiin käyttämään eri aloilla. Ks. Mielikäinen 2014a, 30–31 ja siinä mainitut lähteet.
- 3 *Leksikaalilistumisella* tarkoitetaan prosessia, jossa johdoksen tai yhdyssanan osat tiivistyivät sanamaisemmaksi, siis perussanaan verrattavaksi, kokonaisuudeksi. Lopputulos on *leksikaalilistuma*, tiettyyn muotoon ja merkitykseen kiteytynyt sana. ISK 2004 § 166. Kirkollisen kielen yhdyssanoista ks. Mielikäinen 2014b.
- 4 Näihin kuuluvat myös ensiesiintymäsanakirjat (Rapola 1960, Jussila 1998), joissa esitetään sanojen ensimmäiset esiintymät kirjasuomessa (vuosiluku, käyttäjä, teksti), sekä *Vanhan kirjasuomen sanakirja* (VKS 1985, A–I) ja sen verkkoversio (VKS 2014, M).
- 5 Vanhan kirjasuomen korpukselta olen voinut hakea sanastoa mm. Juhana (Johan) Frosteruksen (1791) ja Antti (Anders) Björkqvistin (1801) teksteistä sekä 1700-luvun saarnoista. Sen sijaan Ericus Ericin eli Eerik Sorolaisen (1621, 1625) ja Juhana (Johan) Wegelius nuoremman (1747, 1749) postillojen poimintoissa olen hyödyntänyt Vanhan kirjasuomen arkistoa.
- 6 Antti (Andreas) Lizeliuksen uudistama Biblia 1776 ei ole verkkoversioina alkuperäisen painoksen mukainen, sillä suomennoksen oikeinkirjoitusta, äänneasua ja taiputusmuotoja uudistettiin 1800-luvun aikana. Käytän tässä artikkelissa SRK:n julkaisemaa nykyversiota (B 1776/1991, kieliasu vuoden 1878 painoksen mukainen); ks. myös seuraava alaviite.
- 7 Kun tarkastelen aineistoista poimittuja ilmauksia tyyppi-esimerkkeinä tai irrallisina sananmuotoina, käytän nykykielistä kirjoitusasua ja perusmuotoa: *tunto, tuntemus, Kristuksen tunto*. Vanhan kirjasuomen *tundo, tundemus* ovat oikeinkirjoitusasuja, jotka äännettiin *t:llisinä* [tunto, tuntemus]. Konsonanttityhtymistä *nk, mp, nt* (*lt, rt*) käytettiin 1800-luvun alkuun saakka merkintätapaa *ng, mb, nd* (joskus myös *rd, ld*): *hengi, cumbi* [henki, kumpi] jne. Raamattuun *nk, mp, nt* pääsivät vasta 1850-luvulla. Rapola 1965, 80–83; Lauerma 2012, 25–27.
- 8 Kiitän FT Petri Lauermaa (Kotimaisten kielten keskus) varhaisnykysuomen ja nyky-suomen arkistoaineistoja koskevasta avusta.

SYNNIN TUNTO VANHASSA KIRJASUOMESSA JA RAAMATUNSUOMENNOKSISSA

Synnin tunto -ilmauksen juuret ovat Raamatussa, ja siinä sen ainoa esiintymä on Roomalaiskirjeen jakeessa 3:20. Jakeen loppu kuuluu vuoden 1938 suomennoksen mukaan ”sillä lain kautta tulee synnin tunto”. Sanaliitto ei kuitenkaan ole aina ollut tässä muodossa. Agricolan Uudessa testamentissa 1548 sen vastineena on *synnin tuntemus*: ”Sille ette Lain lepitze waan Synnin tundemus tule.”⁹ Agricolan muissakaan teksteissä ei esiinny *synnin tuntoa*, vaan hän käyttää ilmauksia *synnin tuntemus*, *syntein tuntemus* ja *synnein* [’syntien’] *tunto*.¹⁰ Näistä kaikista on yhteensä viisi esiintymää.

Agricolan jälkeen ilmestyneessä ensimmäisessä kokoraamatussa 1642 *synnin tuntemus* vaihtuu *synnin tunnoksi*: ”sillä ainoastans Lain cautta synnin tundo tule” (Room. 3:20). Ilmaus on säilynyt samana vuoden 1938 Raamattuun saakka. *Synnin tuntemuksesta* on vuoden 1642 Raamatussa vielä esimerkki saman luvun 7. jakeen selityksessä, jonka muoto periytyy Agricolan käännöksestä: ”mutta synnin tundemus ylistä Jumalata / ja hänen Armons [= armoons]” (vrt. Agricola MAT 2, 426). Muuten Raamatun esipuheisiin ja selityksiin on valittu *synnin tunto*, joskus *syntein tunto*. Tätä ennen uudesta vastineesta on esimerkkejä ensimmäiseen raamatunkäännöskomiteaan kuuluneen Eerik Sorolaisen (Ericus Ericin) postillassa, ja Raamatun ilmestymisen jälkeen se yleistyy valtavariantiksi.

Lain saarnan kautta / ioca heitä saatta Synnin tondon
(Sorolainen 1625)

Sen [Jeesuksen kuoleman muiston] cautta me tulemme
kehoitetuxi yhteen oikiaan Catumuxen ja Synnin tun-
doon (Ikalensis 1659)

[Laki on] walicappalexii Synnin tundoon nijlle käändy-
mättömille (Wegelius 1749)¹¹

Nykyinäkökulmasta Agricolan valitsema *synnin tuntemus* on semanttisesti selvempi ja tarkempi kuin sen korvannut *synnin tunto*, sillä Uuden testamen-

tin alkutekstin mukaan kyse on tietoon perustuvas-
ta tuntemisesta. *Tuntoa* vastaa mainitussa Rooma-
laiskirjeen jakeessa kreikan kielen nominijohdos
epignōsis ’tunteminen, tieto’ (< *epiginōskō* ’tietää,
tuntea, saada tietää, oppia tuntemaan, ymmärtää’).
Taustalla on samaa tarkoittava *gnōsis* (< *ginōskō*), ja
etuliite *epi-* vahvistaa sanan merkitystä.¹² Tämäkin
sana on käännetty vanhoissa raamatunsuomenno-
ksissa toisinaan *tunnoksi* tai *tuntemiseksi*; esimerkiksi
”Jumalan rikkaus ja viisaus ja tieto” (Room. 11:33)
on ilmaistu sanoilla *rikkaus*, *viisaus* ja *tunto* (B
1642–1776, Agricola UT 1548: *tunteminen*).¹³

Muunkielisissä raamatunkäännöksissä on tie-
toon, tuntemukseen, käsitykseen ja ymmärrykseen
viittaava vastine, esimerkiksi ruotsinkielisissä kään-
nöksissä *kännedom om synden* (Bibel 1917) tai *in-
sikt om synd* (Bibel 2000, Svenska Folkbibeln 1991,
2014), saksankielisessä Lutherin Raamatussa *Er-
kenntnis der Sünde* (1545, 1912), englanninkielisissä
käännöksissä *knowledge of sin* tai *full knowledge of
sin* ja latinankielisessä Vulgatassa *cognitio peccati*.¹⁴
Kreikankielisessä alkutekstissä lauseesta puuttuu
predikaattiverbi; interlineaarisen käännöksen mu-
kaan mainitun jakeen loppu kuuluu ’kautta sillä lain
tunteminen synnin’.¹⁵ *Tulla*-verbi on 1500-luvulta
saakka säilynyt lisäys, jolla on sama vastine Luth-
erin Raamatussa (*kommt*) ja useissa muissa kään-
nöksissä (ruots. *kommer*, engl. *comes* tai *is*). Jakeen
teologisissa selityksissä ja tulkinnoissa on yleensä
keskitytty lain tehtävään (esim. opettaa tietämään,
määrittelee, saa aikaan) sekä lain ja synnin suhtee-
seen.¹⁶

Vasta uusimmassa virallisessa raamatunsuo-
mennoksessa (1992) ja eräissä vapaammissa suo-
mennoksissa on luovuttu vanhan kirjasuomen ai-
kaisesta epäsuomalaisesta ilmauksesta *tulla jonkin
kautta* (abstraktissa merkityksessä), ja teonnimi-
johdos *tunto* on korvattu aktiivisemmalla verbira-
kenteella:

Lain tehtävänä on opettaa tuntemaan, mitä synti on.
(R 1992)

Laista ihminen vain oppii tietämään mitä synti on.
(UTN 1972)

Jumalan lain tarkoituksena onkin saada meidät tajuaan, miten puutteellisia ja syntisiä olemme. (EU 1979)

Vaikka syntaktisilla muutoksilla on päästy lähemmäksi jakeen alkuperäistä merkitystä, *synnin tunto* on jo vakiintunut teologiseen ja hengelliseen kielenkäyttöön. Sanaliitoksi kirjoitettunakin se on vähitellen ymmärretty yhdeksi ”raamatulliseksi” käsitteeksi. Raamattu Kansalle -yhdistyksen uudessa käännöksessä ilmaus onkin muutettu tämän tulkinnan mukaisesti yhdyssanaksi: ”sillä lain kautta tulee synnintunto” (RK 2012).

TUNTO-SANAN SISÄLTÄVIÄ RAKENTEITA VANHASSA KIRJASUOMESSA

Tunnolla on ollut jo vanhassa kirjasuomessa useita erilaisia merkityksiä konkreettisesta abstraktiin; selvärajaisimpia näistä ovat olleet ’aistin’ tai ’aistielimen’, ’tiedon’ ja ’omantunnon’ merkitykset. Vaikeammin ovat erotettavissa ne ’tunnot’, jotka tarkoittavat psyykkistä tai hengellistä tuntemusta tai havaintoa, tuntua. 1700-luvun sanakirjoissa *tunnon* ruotsin- ja latinankielisiksi vastineiksi on mainittu vain ’kännedom, samwete’ ja ’notitia, conscientia’. Nykyisissä sanakirjoissa merkitykset ovat osittain muuttuneet mutta eivät vähentyneet, ja sanalle luetellaan kolme merkitysryhmää, (1) tuntoaisti, tuntemiskyky, (2) tunne, tuntemus; tietoisuus jostakin, (3) ihmisen sisin, mieli; omatunto.¹⁷

Synnin tunnon tulkinnassa tapahtuneista muutoksista ei voi tehdä päätelmiä ilman käyttökotekstien lähempää tarkastelua. Vanhassa kirjasuomessa on käytetty monia muita samanmuotoisia teonnimirakenteita, joiden pääsana perustuu *tuntea*-verbiin: *x:n tunto*, *x:n tuntemus*, *x:n tunteminen*. Uuden testamentin alkutekstissä on useita tapauksia, joissa *epignōsis*- tai *gnōsis*-nominia määrittää objektigeneetiivi. Rakenne sopii tässä tapauksessa myös suomen kieleen, vaikka kreikan geneetiivin tehtävät eroavat muuten monessa suhteessa suomen ja muidenkin kielten geneetiivistä.¹⁸ Tuntemisen kohteina ovat synnin lisäksi useimmin Jumalan persoonat (Jumala, Jumalan Poika, Jeesus eri ilmauksineen) ja totuus. Samoja rakenteita voi olettaa käytetyn myös muussa hengellisessä kirjallisuudessa.

Agricolan teksteissä on *synnin tunnon* vasti-

neiden lisäksi selvän objektigeneetiivin sisältävät ilmaukset *Herran tunto*, *Kristuksen ja sinun* [Jumalan] *apusi tunto* sekä *terveyden tunto*, ’pelastuksen tunteminen’.¹⁹ Agricolan jälkeen *tunto*-sanan sisältävät geneetiivirakenteet lisääntyvät, ja samalla objektien valikoima monipuolistuu. Vuoden 1642 Raamatussa näitä ilmauksia on varsinkin Vanhassa testamentissa, ja ne keskittyvät reunahuomautuksiin ja muihin selityksiin. Useimmissa tapauksissa objekti viittaa Jumalan persooniin: *Jumalan tunto*, *Herran tunto*, *Kristuksen tunto* (yli 20 esiintymää). Toiseksi yleisin on *totuuden tunto*, ja muita ilmauksia ovat *evankeliumin tunto*, *autuuden tunto* sekä *pahuuden ja tyhjyyden tunto*.

Sillä minulle kelpa armo ja ei uhri / Jumalan tundo ja ei polttouhri (Hoos. 6:6)

9 MAT 2, 425.

10 Esim. *Rukouskirjassa* 1544 ”syndein tundemus” ja ”Synnein tunnosa”; MAT 1, 717, 281. *Synti*-sanan monikon geneetiivi oli vanhassa kirjasuomessa yleensä lounaismurteista tyyppiä *syntein*, mutta Agricolalla vaihtelivat muodot *syntein*, *synnein* ja *syntien*. Rapola 1965, 317–318.

11 VKSA s.v. *synnintunto*, *tunto*.

12 *Novum* 5 s.v. *epiginōskō*, *epignōsis*, *ginōskō*, *gnōsis*.

13 *Tunto* tai *tunteminen* on *gnōsis*-originaalin vastineena esim. Luuk. 1:77; Room. 2:20; 15:14; 1. Kor. 1:5; 2. Kor. 4:6; Ef. 3:19; *tieto* esim. 1. Kor. 8:1; 13:2; 14:6 (muuta vastineita: *taito*, *toimi*). *Tunto* ja *tieto* vaihtelevat vanhassa kirjasuomessa myös rakenteissa *tunto* ~ *tieto jostakin*: ”Perkeleillä on tundo Jumalast” (B 1642, Rekisteri s.v. Perkele, C ij); ”tällä köyhällä Cansalla mahtaa olla yxi huono tunto Jumalasta” (Wegelius 1747, VKSA s.v. *tunto*) ~ ”oikia tieto Jumalast” (Viis. 14:30, B 1642).

14 Raamattu.uskonkirjat.net; www.bibeln.se; www.folkbibeln.net.

15 *Novum* 3, 546.

16 Ks. esim. Nikolainen 1986, 40.

17 Rapola 1959, 202; Juslenius 1745 s.v. *tunnen*; Ganander 1786–1787 s.v. *tundi* I. *tundo*; KS s.v. *tunto*.

18 Ks. esim. Kela 2007, 49–51 ja siinä mainitut lähteet.

19 *Terveiden tunto* (< *gnōsis*) kuuluu Luukkaan evankeliumin jakeeseen 1:77, ja se on vaihtunut seuraavissa raamatunsuomennoksissa (1642–1776) *autuuden tuntoon* (R 1938 *pelastuksen tunteminen*). *Terveys* ja *autuus* ovat vanhassa kirjasuomessa myös *pelastuksen* synonyymeja, vrt. muinaisruotsin *helsa*, saksan *Heil*, latinan *salus*, kreikan *sōtēria* < *sos* ’ehjä, terve’. Vartiainen 1988, 189–191.

Neuwotan ahkeroidzeman Evangeliumin opis ja Christuxen tunnos (Hepr. 6 summaario)

Kijttä [= kiittää] Jumalata / että he Evangeliumin tundoon tullet olit (Fil. 1 reunahuomautus)

Ja andaman autuuden tunnon hänen Canssallens (Luuk. 1:77)

Genetiivirakenteet monipuolistuvat raamatunsuomennoksen jälkeen edelleen. Aineiston perusteella *tunto*-sanana käyttö lisääntyy varsinkin 1700-luvun teksteissä, mihin on yhtenä syynä pietismin vaikutus, ja rakenteisiin alkaa tulla uudenlaisia uskonelämäkuvaavia *tuntoja*. Jumalan persooniin viittaavat ilmaukset ovat yhä hallitsevassa asemassa. Lisäksi kuvaillaan entistä enemmän Jumalan ominaisuuksia ja toimintaa, usein vielä omin attribuutein: *Jeesuksen ansion tunto*, (Jumalan) *armoläsnaolemisen tunto* (Wegelius 1747); *Jumalan korkeuden ja kunnian tunto*, *Jeesuksen armon ja rakkauden tunto* (Frosterus 1791); *Jumalan laupeuden tunto*, *Jumalan hurskauden tunto*, *Jumalan suloisuuden tunto*, *Jumalan pyhän rakkauden tunto*, *Jumalan korkean pyhyiden tunto*, *Jeesuksen valon tunto*, *Vapahtajan kaikkivaltiaisuuden tunto* (Björkqvist 1801). Myös *armo-*, *autuus-* ja *totuus-*määritteiset genetiivirakenteet toistuvat usein vanhan kirjasuomen kauden loppuun saakka, eli niistä on tullut jossain määrin vakiintuneita ilmauksia. Sisällöltään konkreettisempia ilmauksia ovat esimerkiksi *hengellisten asioiden ja tavaroiden* [’omaisuuden’] *tunto* (Wegelius) ja *kristillisen opin tunto* (Björkqvist), abstraktimpia taas *uskon tunto*, *lohdutuksen tunto* ja *rauhan tunto* (Wegelius).²⁰

Tunto-sanana sisältävät genetiivirakenteet ovat vanhan kirjasuomen kaudella sisällöltään enimmäkseen myönteisiä; kielteisiä tunnon kohteita, joihin *synninkin* voi lukea, on vähemmän. Kielteisten ilmausten valikoima kasvaa kuitenkin jonkin verran 1700-luvun teksteissä. Objektimääritteinä on pietistisen julistuksen mukaisesti ihmisen sisimpään viittaavia ominaisuudennimiä, kuten *tyhjyys*, *mahdottomuus*, *pahuus*, (hengellinen) *köyhyys*, *heikkous*, *vaivaisuus* ja *mitättömyys*, tai muita substantiiveja, kuten *puute* tai *puutos*, (sielun) *häätä*, *turmelus*, *ki-*

rous, *tuomio* ja *rangaistus*: *oman tyhjyyden ja mahdottomuuden totinen tunto*, *oman puutoksen tunto*, *synnin rangaistuksen tunto* (Wegelius 1747, 1749); *hengessä köyhyiden tunto*, *sielun spitaaliuden tunto*, *lain tuomion tunto* (Björkqvist 1801).²¹

Useimmissa vanhan kirjasuomen aikaisissa *x:n tunto* -rakenteissa *tunnon* voisi korvata tietoon ja ymmärrykseen pohjautuvalla *tuntemuksella* tai *tuntemisella*.²² Kun ilmaukset monipuolistuvat ja niihin aletaan liittää kuvailevia määritteitä (*Jumalan suloisuuden tunto*), muuttuu merkitys epämääräisemmäksi, ja ’tuntemisen’, ’vaikutelman’ eli ’tunnun’ ja ’tunteen’ välille syntyy eräänlainen jatkumo. Nykikielen näkökulmasta ilmausten tarkka tulkinta on hankalaa, koska *tunto* ei saa enää samanlaisia määritteitä (vrt. *Jumalan tunteminen*, *opin tuntemus*). Sitä, onko *synnin tunnon* merkitys alkanut näiden ’tuntojen’ kentässä muuttua jo 1700-luvun kielessä, pohdin tuonnempana enemmän.

TUNTO-SANAN MERKITYKSIÄ JA LÄHISYNONYYMEJA

Tunto, *tuntemus* ja *tunteminen*

Nominijohdokset *tunto*, *tuntemus* ja *tunteminen* eroavat nykyään toisistaan merkityksensä ja käytönsä puolesta. *Tunto* on kiteytyntä ja leksikaalisutunut pisimmälle (vrt. *kuulo*, *näkö*), ja johtimista produktiivisin on *minen*-johdin, jolla voidaan muodostaa teonnimiä kaikista verbeistä.²³ Vanhan kirjasuomen verbikantaiset nominijohdokset ovat sen sijaan olleet semanttisesti eriytymättömiä. Usealla eri johdoksella on saatettu tarkoittaa samaa käsitettä, ja merkityksen voi päätellä vain kontekstista. Myös *tunto*, *tuntemus* ja *tunteminen* ovat esiintyneet synonyymeina.²⁴ *Tunnolla* on silti ollut jo tuolloin muita johdoksia laajempi käyttöala eli tämän synonymian ulkopuolelle meneviä merkityksiä (’aisti’, ’aistielin’, ’tieto’).

Johtimet *-mus*, *-mys* ja *-minen* ovat vanhimmassa kirjasuomessa olleet eräänlaisessa täydennysjakaumassa, eli ne ovat muodostaneet yhden taivutusparadigman. Johdostyyppi *tuntemus*, *katumus*, *kärsimys* on kuulunut yleensä nominatiiviin, kun taas muissa sijoissa on ollut vallalla *mise*-vartalo. Silva Kiuru on osoittanut laskelmillaan tämän jakau-

man Agricolan teksteistä ja Sorolaisen postillasta, ja Pirkko Forsman Svenssonin havainnot 1600-luvun saarnoista ja asetuksista ovat samankaltaisia.²⁵ Esimerkiksi Agricolan teksteissä on ”Jumalan Armo ia Christusen tundemus”, mutta ”Jumalan ia meiden HERRAN Jesusen Christusen tundemisen cautta” ja ”meiden Herran Jesusen Christusen tundemisesa”.²⁶ *Synnin tuntemisesta* Agricolalla ei ole esimerkkiä, koska ilmaus on hänellä aina nominatiivissa (*tuntemus*).²⁷

Tuntemus näyttää korpusaineiston perusteella harvinaistuvan ja väistyvän 1600-luvun jälkeen, ja vallalle pääsevät *tunteminen* ja *tunto*. Kyse voi olla myös kirjoittajien yksilöllisistä eroista, jollaisia Forsman Svensson on havainnut 1600-luvun saarnoissa.²⁸ *Tuntemus* puuttuu 1700-luvun sanakirjoista (Juslenius 1745, Ganander 1786-1787), samoin Björkqvistin postillasta 1801.²⁹ Johdos on palannut käyttöön taas 1800-luvulla ja saanut tuolloin myös uusia merkityksiä.³⁰

Synnin tunnon semanttisen kehityksen kannalta olennaista on se, että Agricolan käyttämä *tuntemus* vaihtui vuoden 1642 Raamatussa *tunnoksi*. Samalla syntyi sellainen kahtiajako, että kreikan *epignōsis* sai Uudessa testamentissa genetiivirakenteissa kaksi vastinetta määritteen mukaan. *Totuuden tunteminen* (Agricola) muuttui 1600- ja 1700-luvun suomennoksissa *tunnoksi*, mutta joihinkin jakeisiin palautettiin myöhemmin *tunteminen* (1938). Sen sijaan Jumalan persoonaan ja Jumalan tahtoon viittaavat sanaliitot säilyivät kaikissa käänöksissä Agricolan sananvalintojen mukaisina (*Jumalan tunteminen*, *Jumalan Pojan tunteminen* ja niin edelleen). Ne kuuluvat myös vuoden 1992 raamatunkäännökseen, ellei niitä ole purettu verbirakenteiksi.³¹ Sanojen vastaavuuden periaate ei siis ole toteutunut *epignōsis*-sanon suomentamisessa edes vuoden 1938 Raamatussa. Epäjohtonmukaisuus on eristänyt vain kerran esiintyvän *synnin tunnon* muista samaa alkuperää olevista teonnimirakenteista. Myös *totuuden tunnosta* on tullut jo käsitteenomainen ilmaus.

Tunto, taju ja tietoisuus

Tunto on vastannut vanhassa kirjasuomessa ja murteissa joiltakin osin myös nykyistä *tajua* tai *tajuntaa*

(esim. *tunnossaan* ’tajuissaan’). *Tajuta* ja *taju* ovat alkuaan tarkoittaneet ensisijaisesti ymmärtämistä ja ymmärrystä, ja kirjasuomeen ne ovat tulleet 1780-luvulla. *Tajunta* on puolestaan saatu kirjakieleen 1880-luvulla suomennetun psykologian oppikirjan kautta.³² *Tietoinen* ja *tietoisuus* ovat kirjasuomessa *taju*-pesyettä myöhempiä. *Tietoinen* esiintyi vanhassa kirjasuomessa vain yhdyssanan jälkiosana (Agricolalla *epätietoinen* ’tietämätön, epävarma, epäselvä’), ja yhdistämättömänä johdokseksi se tuli kirjasuomeen vasta 1820-luvulla merkityksessä ’tietävä’. *Tietoisuudesta* on esimerkkejä ainakin 1860-luvulta lähtien sanakirjoissa (’förfarenhet’, ’kunnighet’) ja psykologisissa ja kasvatustieteellisissä julkaisuissa: ”tietoisuus eli tunnoilla-olo” (’medvetande’, ’medvetenhet’).³³

-
- 20 VKSA s.v. *tunto*; VKK Frosterus, Björkqvist. *x:n tunto* -tyyppisiä rakenteita on pyritty käyttämään myös maallisessa kielessä. Christfrid Gananderin sanakirjassa on esimerkki *yrttein tundo* ’yrttien tuntemus’, ja muissa teksteissään hän puhuu ’eläinten tautien tunnosta’ ja ”luonnon tunnosta” eli ’tuntemuksesta’. Ganander 1786-1787 s.v. *yyrtti*; VKK Ganander. *Tunto* on profaanissa kielessä ollut aineiston perusteella kuitenkin melko harvinainen.
- 21 VKSA s.v. *tunto*; VKK Björkqvist.
- 22 Näiden synonyymiasta ja käytöstä ks. alalukua *Tunto, tuntemus* ja *tunteminen*.
- 23 ISK 2004 § 221-222, 230.
- 24 Forsman Svensson 1990, 29-30. Vrt. esim. *Kristuksen tuntemus, lain tuntemus, evankeliumin tuntemus; Herran tuntemisesta, Jumalan armon tuntemisesta* jne.
- 25 Kiuru 1988; Forsman Svensson 1990, 15-17.
- 26 MAT 2, 312, 612.
- 27 Vrt. esim. Björkqvist 1801: ”Synnin tundemisesta sano Apostoli: En minä muutoin olisi syndiä tundenut, ellei lain kautta.” VKK Björkqvist, UskHarj1801b-115.
- 28 Forsman Svensson 1990, 16.
- 29 Juslenius 1745 s.v. *tunnen*; Ganander 1786-1787 s.v. *tundi* l. *tundo*, *tundema* l. *tunteminen*.
- 30 KS s.v. *tuntemus* (1) ’tunne, vaikutus, tuntu’; (2) ’tiedot ja kokemus jostakin, omakohtainen tietämys jostakin, perehtyneisyys’.
- 31 Vanhassa testamentissa (1642-1776) esiintyvät ilmaukset *Jumalan tunto* (Hoos. 6:6) ja *Herran tunto* (Sananl. 2:5, Jes. 11:9) muuttuivat vasta vuoden 1933 käänöksessä *Jumalan tuntemiseksi* ja *Herran tuntemukseksi*.
- 32 SKES 4-5 s.v. *taju, tuntea*; Jussila 1998 s.v. *taju, tajuta*; Rapola 1960 s.v. *tajunta*.
- 33 VKS 1985 s.v. *epätietoinen*; Rapola 1960 s.v. *tietoinen*; Lönnrot 1866-1880 s.v. *tietoisuus*; VNK Ahlman, Kasvatus 1871-78, 359.

Tajuta-verbi on päässyt vasta vuoden 1938 Raamattuun, mutta *tietoisuutta* 1900-luvun Raamatuissa ei ole. Huomionarvoista on kuitenkin se, että *synnintunnon* rinnalle ovat jossain vaiheessa pyrkineet myös *tajuun* ja *tietoisuuteen* perustuvat sanat. Knut Cannelinin suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa, josta otettiin vuosikymmenien aikana useita painoksia, on yhdyssanat *synnintajunta* 'syndmedvetande' ja *synnintunto* 'syndakännedom' (1908, 1938) sekä myöhemmin *synnintaju(nta)* 'syndamedvetande' ja *synnintunto* 'syndamedvetande' (1951). *Nykysuomen sanakirjassa* on puolestaan hakusana *synnintietoisuus* 'synnintunto', joka on käännösvastine ruotsin ja saksan yhdyssanoille *syndamedvetande* ja *Sündenbewusstsein*.³⁴ Nämä poikkeavat Roomalaiskirjeessä käytetyistä ilmauksista (vrt. *insikt, kännedom; Erkenntnis*). Niistä onkin historiallisissa ja etymologisissa sanakirjoissa esimerkkejä vasta varsin myöhään, ruotsin osalta 1800- ja saksan 1900-luvulta. Saksan *Bewusstsein* mainitaan 1700-luvun filosofiseksi termiksi, jonka merkitys laajeni myöhemmin tarkoittamaan tajuisuutta.³⁵

Tajunta ja *tietoisuus* ovat esimerkkejä niistä tuhansista sanoista, joita suomen kieleen luotiin 1800-luvulta lähtien. Omaperäiset vastineet uusille käsitteille voitiin muodostaa tutuista sanoista johtamalla ja yhdistämällä, ja usein ne olivat *tietoisuuden* tavoin käännöksiä muista kielistä eli käännöslainoja. Myös vuoden 1938 Raamattu sisältää runsaasti 1800-1900-luvun uudissanajoja, ja monista on tullut kontekstissaan nopeasti tyypillistä Raamatun sanastoa.³⁶ Tällaisessa tilanteessa on ymmärrettävää, että *synnin tunto* -ilmauksen *tunto*, joka oli hämärtynyt merkitykseltään, pyrittiin vaihtamaan ajanmukaisempaan ja täsmällisempään vastineeseen. *Synnintaju(nta)* ja *synnintietoisuus* eivät kuitenkaan pystyneet korvaamaan vuosisatojen ikäistä, usean raamatunsuomennoksen ja muun hengellisen kirjallisuuden vakiinnuttamaa *synnin tuntoa*. Nykyään 'tietoisuuden' käsitettä saatetaan kuitenkin käyttää *synnintunnon* teologisissa selityksissä: synnintunto on "tietoisuutta siitä, että on kääntynyt pois Jumalasta".³⁷

Tunto ja omatunto

Omatunto esiintyy ensimmäisen kerran kirjasuomessa Agricolan teoksissa, ja siitä käytetään 1800-luvulle saakka sekä yhteen että erilleen kirjoitettua asua (*oma tunto*). Vanhimmassa kirjasuomessa on käytetty jonkin kerran synonyymeina myös sanoja *omatieto*, *mielitalito* ja *mielientieto*.³⁸ *Omatunto* perustuu Uuden testamentin kreikankieliseen originaaliin *syneidēsis* ('kanssatieto, yhteinen tieto').³⁹ *Tunto* on tarkoittanut tässä yhteydessä siis 'tietoa', ja *oma*-sanalla on ollut ilmeisesti yhteisöllisempi merkitys kuin nykyään.⁴⁰ Merkityksenmuutosten vuoksi *omatunto* ei ole enää semanttisesti yhtä läpinäkyvä kuin muiden kielten käännösvastineet (ruotsin *samvete*, saksan *Gewissen*, latinan *conscientia*). Vuoden 1913 Uuden testamentin käännösehdotuksessa on *omantunnon* vastineena kerran käytetty uudissananaa *tietoisuus*: "näillä – ei enää olisi ollut mitään tietoisuutta synneistä" (Hepr. 10:2). Vanhan kirjasuomen aikaisissa suomennoksissa on *omatunto*, mutta jakeen syntaktinen rakenne on käännetty kreikan kielen mukaan, mikä tekee siitä vaikeaselkoisen. Käännösehdotuksen *tietoisuus* on kuitenkin vaihdettu lopullisessa versiossa *tunnoksi*, ja ilmaus assosioituu pikemmin *synnin tuntoon* kuin *omaantuntoon*: "ei enää olisi ollut mitään tuntoa synneistä" (R 1938 > R 1992 "syntejä tunnollaan").

Vaikka jo Agricola kirjoittaa *omantunnon* usein yhdyssanaksi, vanhan kirjasuomen teksteistä käy ilmi, ettei ilmaus ole vielä muodoltaan kovin tarkkarajainen. Syntaktisen käytön perusteella *oma* vaikuttaa toisinaan vain irralliselta määritteeltä, joka on tarkentanut *tunnon* merkitystä. Esimerkiksi liitepartikkeli voi esiintyä *oma*-sanassa, ja jopa määritteet *hyvä* ja *paha* erottavat sen joskus pääsanastaan: *omaakaan tuntoa, omalla hyvällä tunnolla*. *Omantunnon* vastineena onkin Agricolasta lähtien esiintynyt myös pelkkä *tunto*, ja tämä merkitys sillä on nykysanakirjojen mukaan edelleen.

minä olen hyvällä tunnolla waeldanut Jumalan edes (Ap. t. 23:1, B 1642, samoin B 1776)

Autuas on se / joca ei anna paha neuwo [paha neuvo] / ja ei hänellä ole paha tundo sijtä. (Sir. 14:1, B 1642)

On yxi Rucous / iossa vlosmaalatan se Omantiedhon ia Tunnon Campaus [kamppaus 'kamppailu'] (Ps. 42 summaario, Psalttari 1551)⁴¹

heillä pitä oleman rauha ja suruttomuus [varmuus] Jumalan tykönä ja heidän tunnosans Christuxen cautta (Sak. 3 jakeen 10 selitys, B 1642)

Tunnon ympärille on kehittynyt vähitellen fraasimaisia ilmauksia, joilla kuvataan kielteisiä tai joskus myönteisiäkin tuntemuksia, kuten omantunnon vaivoja tai rauhaa: *tunnon taakka*, *tunnon tuska*, *tunnon vaiva*, *tunnon rauha*; *kalvaa*, *painaa*, *polttaa*, *vaivata tuntoa*, *olla jotakin tunnolla* ja niin edelleen. Tällaisia esimerkkejä on etenkin virsissä, sillä *tunto* on sopinut lyhydessään *omaatuntoa* paremmin virsien tiiviiseen kieleen.⁴² Tunnepitoisesti leimautunut *tunto* on luonut semanttisen yhteyden myös *omantunnon* ja *syntintunnon* välille, ja *omantunnon* alkuperäinen yhteisöllisen tiedon merkitys on hämärtynt.

Tunto ja tunne

Tunne on tullut suomen kieleen 1800-luvulla, ja sekin on tietoisesti muodostettu sana, eli sitä ei ole saatu murteista. Vanhan kirjasuomen kaudella 'tunnetta' kuvattiin muun muassa sanoilla *mieli* ja *sydän* tai näihin "tunteiden sijaintipaikkoihin" liittyvillä reaktioilla *liikutus*, *sydämen liikutus*, *mielen liikutus* ja *mielen vaikutus*. Martti Rapola on tavoittanut *tunne*-johdoksen ensiesiintymän nykymerkityksessään vuodelta 1837: F. A. Ehrströmin *Suomalaisen messun* suomentajan esipuheessa puhutaan "hengellisistä tunteista ja hartaudesta", mutta myös "hartauden ja tunnon herätyksestä ja korotuksesta".⁴³

Tunto on *tuntemisen* tavoin kantanut ilmeisesti jo vanhan kirjasuomen aikana osittain 'tunteen' merkitystä. *Tunto*-sanan monikäyttöisyyden vuoksi on tosin usein hankala määritellä, miten konkreettisesta tai abstraktin henkisestä ja hengellisestä tuntemisesta on kyse. 1700-luvulta lähtien yleistyvät ilmaukset, joissa sen tilalle sopisi nykykielessä paremmin *tunne*: "sijtä hengellisestä ilon tunnosta" (Wegelius 1749); "näljän tunnosta sanan perään" (Björkqvist 1801).⁴⁴ Rapolan mukaan *tunto*-sanan käyttö 'tunteen' vastineena vahvistui

1800-luvulla, niin että *tuntoa* voidaan tuolloin pitää "suorastaan keskeisimpänä tunteen nimityksenä". *Tunne* ei siis päässyt 1800-luvulla yleistymään kovin nopeasti nykyiseen tehtävänsä. Rapola esittää 1840-1860-luvun kirjoittajilta sellaisia esimerkkejä kuin *kiittolisuuden ja mieltymyksen tunto*, *turvallisuuden ja onnellisuuden tunto*, *tunnon ja sydämen ylentäjä* [musiikista].⁴⁵ Tällainen *tunto*-sanan käyttö vaikutti 1800-luvun aikana ilmeisesti *synnin tunto* -ilmaukseenkin ja etäännytti sitä alkuperäisestä merkityksestä.

-
- 34 Nykysuomen sanakirjan arkistoaineiston (NSA) mukaan sanaa ovat käyttäneet 1930-luvun alussa mm. Osmo Tiililä ja Antti J. Pietilä. Pietilän dogmatiikan syntiä koskevassa luvussa toistuvat *syntintietoisuus* ja *syntintunto*, mutta konteksteista ei käy selvästi ilmi, ovatko ne synonyymeja vai onko edellinen jälkimmäisen yläkäsite. Pietilä siteeraa Schleiermacheria, jonka tekstissä on "das Bewusstsein der Sünde". Pietilä 1932, 271-272, 277.
- 35 *Duden 7 s.v. Bewusstsein*; Grimm & Grimm 1942 s.v. *sündenbewusstsein*; SAOB 33 s.v. *syndamedvetande*. Ruotsissa on myös vanhemmat yhdyssanat *syndakänedom* ja *synd(a)känsla*; *känsla* aiemmin mm. 'insikt, erkännande', SAOB 15 s.v. *känsla*. Saksassa on puolestaan yhdyssana *Sündenerkenntnis*, jota ei ole sanakirjoissa mutta josta saa internethaulla runsaasti esimerkkejä. Saksankieliset internetsivustot viittaavat siihen, että sanojen käyttö saattaa riippua kirkkokunnasta ja teologisista suuntauksista.
- 36 1900-luvun raamatunsuomennosten uudissanoista ks. Mielikäinen 2014a, 46-49 ja siinä mainitut lähteet.
- 37 Kettunen 1998, 286. Kettusen mukaan myös kirkollisten kirjojen rippikaavassa on painopiste muuttunut yksittäisten syntien tunnustamisesta syntisyyden tunnustamiseen, mts. 290.
- 38 *Omatieto* esiintyy Agricolan teksteissä, *mielitalito* Westhin koodeksissa (1540-l.) ja *mielientieto* (*mielen tieto*) Martin maanlain suomennoksessa (n. 1580). MAT 3, 270, 338; VKS 2014 s.v. *mielitalito*, *mielientieto*.
- 39 *Novum 5 s.v. syneidēsis*.
- 40 *Vanhan kirjasuomen sanakirjan* toimitus, Kotimaisten kielten keskus. Kiiän FM Pirkko Kuuttia ja FM Maria Lehtosta *oman* ja *omantunnon* taustoja valaisevista tiedoista (sähköpostiviestit 28.1. ja 2.4.2015).
- 41 MAT 3, 270. Samoin "omatiedhos ia tunnos" (MAT 3, 338). Agricolan rinnastus *omatieto* ja *tunto* kertoo sanojen synonyymiasta mutta myös sananvalintojen vaikiintumattomuudesta; rinnastuksilla pyrittiin toisinaan selventämään uusien käsitteiden merkityksiä.
- 42 Nykyisen virsikirjan esiintymistä ks. Lempiäinen 1987 s.v. *tunto*.
- 43 Rapola 1950, 18-20, 23-26.
- 44 VKSA s.v. *tunto*; VKK Björkqvist, UskHarj1801a-166.
- 45 Rapola 1950, 22-23.

Rapolan havaintojen mukaan tunteeseen ja tunnetilaan viitattiin 1800-luvulla joskus myös sanalla *tuntemus*.⁴⁶ Samakantaisten nominijohdosten vaihtelut havainnollistavat sanaston nopeaa kasvua varhaisnyky-suomen kaudella: uudet ilmaukset sekoittivat sanojen merkityskenttiä, ja semanttinen työnjako täsmentyi ja vakiintui vasta vähitellen. Kun *tunnon* rinnalle ilmaantui uusi johdos *tunne*, se olisi voinut lohkaista *tunnolta* kokonaan 'emootio' merkityskomponentin, mutta näin ei käynyt. Sanat limittyivät käytössä, ja tämä näkyy vieläkin niiden päällekkäisistä merkityksistä. Sanakirjoissa *tunto* on saanut yhdeksi selittäväksi sanaksi 'tunteen', *tunne* puolestaan 'tunnon', ja eräiden yhdyssanojen perusosana voi olla kumpi tahansa: *syllisyydentunto*, *vastuuntunto*, *ylemyydydentunto* ja *velvollisuudentunto* tai *-tunne*. Näistä muodostetut yhdysadjektiivit ovat sen sijaan edelleen *tuntoinen*-loppuisia (*vastuun-*, *velvollisuudentuntoinen*).⁴⁷

Nykykielessä *synnintunnon* lähisyronyymeiksi ymmärretään myös *syllisyydentunto* ja *-tunne*. *Syllisyys* on kirjakielessä *tunteen* tavoin 1800-luvun uudisjohdos. Vuonna 1871 ilmestyneessä kasvatustieteen oppikirjan suomennoksessa käytetään *syllisyyden tunnon* rinnalla ilmausta *syllisyyden tieto*: "kaikkinainen mieletön ankaruuskin puolestansa voipi hävittää *syllisyyden* tietoa ja veltostuttaa omaa *tuntoa*".⁴⁸ Tämä osoittaa *tunnon* ja *tiedon* merkityssuhteen säilyneen vielä 1800-luvullakin. Nykyisessä sielunhoidon terminologiassa on pyritty erottamaan *synnintunto*, *syllisyydentunto* ja *syllisyydentunne* toisistaan. *Synnintunto* on teologinen käsite, kun taas *syllisyydentunto* ja *-tunne* eivät vaadi uskonnollista kontekstia. Viimeksi mainittujen varianttien katsotaan eroavan toisistaan siten, että edellinen (*-tunto*) merkitsee vastuullista tietoisuutta vääristä teoista, kun taas jälkimmäinen (*-tunne*) on pelkkä *tunne*.⁴⁹ Käytännössä termien raja on häilyvä, ja ainakin tavallisessa yleiskielessä, jossa niitä ei määritellä yhtä tarkasti kuin erikoiskielessä, ne ymmärretään helposti synonyymisiksi. Lisäksi on huomattava, että pelkkä *syllisyys* tarkoittaa tilan lisäksi myös tunnetta (vrt. *tunnustaa syllisyytensä* ja *tuntea syllisyyttä*).

Synnintunnolla onkin nykyisessä uskonnollisessa yleiskielessä usein tunteen merkitys, ainakin

yhtenä merkityskomponenttina.⁵⁰ Internethaku tuottaa *synnintunnon* tekstiesimerkkejä, joissa käsite samastetaan *syllisyyteen* tai *katumukseen*, joskus jopa omaantuntoon, ja verkkokeskusteluissa saatetaan kysellä, onko siinä kyse tunteesta.⁵¹ Vahva tunteen komponentti tulee esiin myös vanhemman sielunhoitokirjallisuuden selityksissä. Niilo Syvänteen mukaan *synnintunto* ilmenee monin tavoin, esimerkiksi "oman kurjuutensa *tuntemisena*" tai "kaikinpuolisena arvottomuutensa *tuntona*".⁵²

Kalevi Lehtinen on kiinnittänyt Roomalaiskirjeen selityksessään huomiota *synnin tunnon* virheelliseen tulkintaan. Tämä johtuu hänen mukaansa hengellisestä perinteestämme aina 1800-luvulta saakka. Lehtinen kertoo keskustelleensa "satojen hätäntyneiden suomalaisten kanssa, jotka pelkäävät, etteivät kelpaa Jumalalle, koska he eivät ole koskaan kokeneet mitään tällaista". Hän tähden-tää, ettei jakeessa 3:20 ole kyse "syvän, riipaisevan sisäisen *synnintunnon*" kokemisesta vaan tiedosta.⁵³ Paavo Kettunen toteaa sielunhoidon ja ripin perustuneen pitkään väärä tekoja painottavaan *syllisyyskulttuuriin*, joka on ollut vallalla erityisesti läntisessä kristillisyydessä. Arvottomuuden ja kelpaamattomuuden tunteet on sijoitettu *syllisyyden* ja *synninpäästön* alaisuuteen, vaikka niissä on kyse häpeästä, jonka juuret ovat vuorovaikutuksen häiriöissä ja puutteessa.⁵⁴ Syvänteen on puolestaan erottanut kahdenlaista *synnintuntoa* sen perusteella, merkitseekö jumalasuhte ihmiselle ensisijaisesti oikeudellista asiaa, oikeudenkäyntiä Jumalan kanssa kaavan rikos-rangaistus-armahtaminen mukaan, vai yhteyden saamista Jumalaan ja tässä yhteydessä elämistä. Jälkimmäisessä tapauksessa *synnintunto* on laajempaa tietoisuutta Jumalan tahdon vastaisesta asenteesta ja elämäntavasta.⁵⁵

MERKITYKSEN KEHITYS NYKYISEEN SYNNINTUNTOON

Sanaliiton kehitys yhdyssanaksi

Synnin tunto on ollut ainakin 1800-luvulle ja Raamatussa vuoden 1938 suomennokseen saakka sanaliitto. Milloin se on alettu kirjoittaa yhteen, ei käy ilmi tämän artikkelin korpusaineistosta, mutta

esimerkiksi Cannelinin sanakirjassa on jo vuonna 1908 *synnintunto*. Sanaliiton kiteytyminen yhdyssanaksi on vähittäinen prosessi. Teonnimiin perustuvissa ilmauksissa raja ei ole aina selvä, ja kirjoitusasuissa molemmat vaihtoehdot ovat joskus mahdollisia (esim. *radion kuuntelu* ~ *radionkuuntelu*). *Synnin tunnon* kirjoitusasun muuttuminen ei kerro, milloin ilmauksesta on tullut yksi semanttinen kokonaisuus, sillä yhteen kirjoittaminen oli vuosisatojen ajan epäjohdonmukaista ja harvinaistakin; oikeinkirjoitusnormit kehitettiin vasta 1800–1900-luvulla. Vanhan kirjasuomen käyttökontekstit puhuvat sen puolesta, että ilmaus oli 1500–1700-luvulla vielä syntaktinen sanaliitto,⁵⁶ sillä määrite saattoi olla monikollinen (*syntien*) ja *tunto* oli vaihdettavissa muihin synonyymeihin (*tuntemus*, *tunteminen*). Molemmat osat saattoivat saada myös omat yksilöivät määritteensä: *tämän synnin tunto*, *hänen syntinsä tunto*, *synnin polttava tunto*. Samanlaisia ilmauksia käytettiin vielä 1800-luvulla, ja on huomattava, että uskonnollinen kieli uudistui tuolloin muuta kieltä hitaammin.⁵⁷

Yhdyssanojen kiinteytymisen taustana on usein toistuvuus. *Synnin tunto* ei ole ollut vanhassa kirjasuomessa kovin yleinen muihin samanlaisiin genetiivirakenteisiin verrattuna, mutta sen ainoa esiintymä Raamatussa on teologisesti keskeisessä kontekstissa. Roomalaiskirjeen jakeen (3:20) lopusta on tullut vuosisadasta toiseen toistuneessa muodossaan eräänlainen opillinen määritelmä, joka on kuljettanut *synnin tunnon* vuoden 1642 Raamatusta nykypäivään asti. Toinen samanlainen määritelmä sisältyy vuoden 1948 *Katekismuksen* kristinopin lukuun Pyhitys. Sitä mukaillen ”pyhitys on syvenevää synnin ja armon tuntoa” tai jopa lyhyemmin ”syvenevää synnin tuntoa”.⁵⁸ Itse *synnin tunnon* merkitystä nämä Raamatun ja *Katekismuksen* sitaatit eivät selitä, mutta ne voivat vahvistaa sitä käsitystä, että kyseessä on keskeinen kristinopin käsite.

Sanaliiton kiinteytymiseen on todennäköisesti vaikuttanut myös suullinen esitys, onhan ”sana” ollut vuosisatojen ajan sekä kirkollisessa toiminnassa että herätysliikkeissä puhuttua ja kuultua kieltä. *Synnin tunto* on siten saattanut hahmottua yhdeksi kokonaisuudeksi jo kauan ennen kirjoitusasun muuttumista. Käsitteen tulkintaa ei nykyäänkään

näytä häiritsevän se, että ilmauksen osat on joskus syntaktisista syistä kirjoitettava erilleen: *synnin ja armon tunto*, *synnin ja syyllisyyden tunto*. Fraasimaiset ilmaukset vahvistavat sanaliittoinkin käsitteen kiinteyttä, ja samanlainen vaikutus on niihin kuuluvalla alkusoinnalla (*syvä* tai *syvenevä synnin-tunto*).

Merkityksen muuttuminen ja kielellinen konteksti

Semanttisia muutoksia ei voi seurata ilman kielellisiä konteksteja, sillä sanojen merkitykset eivät muutu irrallaan siitä tavasta, jolla niitä käytetään, eivätkä siitä suhteesta, joka niillä on ympäröiviin sanoihin. Yhtenä uskonnollisen kielen tuntomerkinä

46 Rapola 1950, 21.

47 NS s.v. *tunne*, *tunto*; KS s.v. *tunne*, *tunto*. *Nyky-suomen sanakirjan* aineisto on vanhempaa, ja jotkin siinä mainitut *tunto*-loppuiset yhdyssanat ovat siirtyneet Kielitoimiston sanakirjassa kokonaan *tunne*-loppuisiksi, eli *tunto* on väistynyt niistä. Tällaisia ovat *alemmuudentunto*, *häpeäntunto*, *yhteenkuuluvuudentunto* ja *onnentunto* (> KS -*tunne*). Lönnrotin sanakirjassa on esimerkkejä vain *tunto*-loppuisista sanaliitoista: *oikeuden ja kohtuuden tunto* ’-känslä’, *velvollisuuden tunto* ’-känslä’. Lönnrot 1866–1880 s.v. *oikeus*, *velvollisuus*.

48 VNK Ahlman, Kasvatus 1871–144.

49 Syväne 1959, 66–68; Kettunen 2013, 60, 214–215.

50 Vrt. esim. ”Todellinen muutos vaatii kieriskelyä synnin ja syyllisyyden tunnossa” (anteeksiantamista käsittelevän lehtiartikkelin otsikko). *Henki & elämä* 6/2012, 5.

51 Sanakirjoissa *synnintunnon* esitetään englanninkieliseksi vastineeksi yleensä *contrition* ’katumus’.

52 Syväne 1965, 138.

53 Lehtinen 1987, 37.

54 Kettunen 2011, 14–16, 97 ja 2013, 60–61. Kettunen on erottanut syyllisyyden ja häpeän toisistaan ja jäsentänyt uudella tavalla näiden suhteita anteeksiantoon ja armoon, ks. 2011, 97.

55 Syväne 1965, 140–141.

56 Yhdyssanaistumisen esteistä ISK 2004 § 402.

57 Esim. ”synteinsä tuntoon ja parannukseen” (VNK Nyman, Kertomus 1842–132). Wegeliuksen ja Björkqvistin postillojakin luettiin pitkään, ja niistä otettiin 1800-luvun aikana useita uusia painoksia.

58 *Katekismus* 1948, 67. Sanatarkasti kohta kuuluu: ”Pyhän Hengen työ hänen [kristityn] sydämessään johtaa hänet yhä syvempään synnin ja armon tuntoon.” *Katekismusta* mukaillevasta *syvenevästä synnintunnosta* saa internetin hakutoiminnoilla esiin runsaasti eri tavoin muotoiltuja ilmauksia, eli fraasiutunut ilmaus tunnetaan nykyäänkin hyvin.

on mainittu *kollokaatiot* eli kahden tai useamman sanan kiinteät, usein toistuvat ja joskus fraasimaiset yhdistelmät, joiden osat voivat sijaita vierekkäin tai kauempana toisistaan.⁵⁹ Tuttuja raamatullisia kollokaatioita ovat esimerkiksi *iankaikkinen elämä* ja *mukautua tämän maailman menoon*. Myös *synnin tuntoa* eri variantteineen voi pitää vanhan kirjasuomen aikaisessa käytössä kollokaationa, samoin uudempaa ilmausta *tulla synnintuntoon*.

Heikki Huhtala on tutkinut rukoilevaisten ja vahaspietistien sanastoa siitä näkökulmasta, miten samassa kontekstissa esiintyvät sanat ovat vaikuttaneet toisiinsa. *Kollokaation* sijasta hän käyttää ”stereotyyppisen kiinteistä assosiaatioista” Hans Sperberin termiä *konsosiaatio*.⁶⁰ Huhtala on analysoinut pelastukseen liittyvää sanastoa ja osoittanut eri-ikäisten aineistojen avulla, että teologiset painotukset ja niiden mukaiset sananvalinnat ovat muovanneet sanojen keskinäisiä suhteita ja johtaneet merkityksenmuutoksiin. 1700-luvulla uskonnollisen kielen sanastossa tapahtuikin semanttisia muutoksia: monet aiemmin konkreettisesti käytetyt sanat saivat rinnalleen tai tilalleen uuden, abstraktimman tai kuvallisemman merkityksen. Tällaisia olivat esimerkiksi *maailmallinen*, *suruton* ja *herätä*.⁶¹

1700-luvun pietistinen julistus korosti henkilökohtaista uskoa ja vastuuta, mikä näkyy myös kielenkäytössä. Esimerkiksi Wegelius toi kirjasuomeen uutta käsitteellistä sanastoa, ja hänen sanotaan opettaneen kansalle ”uskonnollisen psykologian aakkosia”.⁶² Huhtalan tutkimuksen mukaan pelastuksen tarvetta kuvailtiin syntisyyttä ilmaisevilla sanoilla, kuten *raadollinen*, *vaivainen*, *mahdoton*, *viheliäisyys* ja *turmelus*. Näihin liitettiin tiedostamista ja tuntemista tarkoittavia sanoja, esimerkiksi *tunto*, *tuntea*, *havaita*, *huomata* ja *nähdä*. Aiemmin, uskonpuhdistuksen ja puhdasoppisuuden aikana, ihmisen avuttomuus ja synty oli esitetty objektiivisesta näkökulmasta. Rukoilevaisten puheista ja kirjeistä Huhtalalla on 1960-luvulta näytteitä, joista voi poimia sellaisia kollokaatioita kuin *huonouden*, *mahdottomuuden*, *viheliäisyyden* tai *jumalattomuuden tunto* ja *tuntee turmeluksensa*, *syntiviheliäisyytensä* tai *kadotettu ja tuomittu tilansa*.⁶³

Kielenkäytön muutos on havaittavissa muun muassa Wegeliuksen (1747, 1749) ja Björkqvistin

(1801) postilloissa sekä 1700-luvun saarnoissa. *Tuntea*-verbin ja sen teonnimijohdosten käyttö lisääntyy, ja *tuntoon* pohjautuvien genetiivirakenteiden valikoima kasvaa ja monipuolistuu. Vallalla ovat entisen kaltaiset ilmaukset (*Jumalan tunto*, *armon tunto* ym.), mutta niihin liitetään usein kuvailevia adjektiiveja (*elävä*, *ihana*, *makea*, *taivaallinen*, *autuaaksi tekeväinen*, *likinen*). Aiempina vuosisatoina *tunto* oli saanut aikakauden teologisten painotusten mukaisesti lähinnä vain attribuutit *oikea* ja *totinen* (*Jumalan oikea tunto*). ’Synnin tunnon’ käsite sidotaan edelleen Roomalaiskirjeen jakeeseen. Esimerkiksi Wegelius selittää synnin tunnon, omantunnon ja tunteiden suhdetta kääntymyksessä, Björkqvist lain ja evankeliumin tehtäviä seuraavasti:

Hänelle [!] pitää oleman Synnin tundo, se on, ei hänen pitää ainoastans tietämän sen, että hän on syndiä tehnyt, mutta ne samat Synnit, pitää myös hänen omasatunnosans nijn tietyt oleman, että se nijden tähden pelkä Jumalan wiha ja wanhurscautta, josta Synnin kauhistus ja Duomitzewainen woima sitä julkisemaxi ja nähtäwämmäxi tule, josta sitte tule omantunnon waiwa ja ahdistus (Wegelius 1749)

Autuas on siis se, joka anda Lain opetta oikian synnin tunnon, autuambi se, kuin synnin tunnon ohesa anda Evankeliumin herättä uskon –. (Björkqvist 1801)⁶⁴

Synnin tunto -ilmauksen käytössä on silti nähtävissä muutoksen merkkejä. Henkilökohtaiseksi kokemukseksi sen tekevät 1700-luvun teksteissä omistusliitteet, ja kokemukseen sisältyvää tuntua tai tunnetta kuvaillaan erilaisin adjektiivein ja ominaisuudennimin: *hänen syntiensä elävä tunto*, *hänen syntiensä kipeä tunto*, *syntien murheellinen tunto*, *heidän haisevaisten syntiensä tunto*, (hänen) *ilkeän syntinsä polttava tunto*, *synnin spitaaliuden tunto*.⁶⁵ Tällaiset eri tavoin väritetyt muunnelmat ovat väistämättä vaikuttaneet vähitellen myös pelkän *synnin tunto* -ilmauksen tulkintaan.

Merkityksensä puolesta *x:n tunto* -tyyppiset rakenteet näyttävät 1700-luvulla muodostavan eräänlaisen jatkumon tietoon ja käsitykseen perustuvasta tuntemisesta kokemukseen ja sitä kautta tunteisiin. *Evankeliumin*, *opin* tai *hengellisten asioiden tunto* viittaavat selvimmin tietämykseen ja tietoon. *Ran-*

gaistuksen tuntoon saattaa sisältyä sekä tieto että uhan aiheuttama tunne. *Jumalan läsnäolemisen, lohdutuksen, rauhan tai oman puutoksen tunnossa* on mukana ihmisen kokemus, ja tunnetta kuvaa selvimmin *ilon tunto*. Myös huonous, mitättömyys tai viheliäisyys kuvattaisiin nykyään tunteeksi, mutta 1700-luvulla se on voinut olla sekä tietoisuutta tai tajua että tunnetta. Ilmausten semanttiset rajat ovat kaiken kaikkiaan liukuvia, eikä kaikkia tunteja voi muuttaa nykykieliseksi pelkällä sanojen vaihdolla. *Synnin tunto* on alun perin rinnastunut jatkumon alkupään ilmauksiin (*evankeliumin tunto*), mutta sen kuvailut 1700-luvun kielessä siirtävät sitä jo kokemuksen ja tunteiden puolelle.

VERTAILUA JA PÄÄTELMÄÄ

Synnintunnon alkuperä on Raamatussa, mutta nykykielen yhdyssanaa voi pitää muodossa ja merkityksessä tapahtuneen muutoksen vuoksi eräänlaisena uudissanana.⁶⁶ Käsitteenä se eroaa aiempien vuosisatojen 'synnin tunnosta', ja lopullinen muutosprosessi osuu ilmeisesti 1800-luvulle, sanakirjojen perusteella (Lönnrot, Cannelin) sen viimeisiin vuosikymmeniin. Vanhan kirjasuomen aikaiset tekstit osoittavat *synnin tunnon* olleen vahvasti sidoksissa Raamattuun. Sen rinnalla on ollut suuri joukko samanrakteisia ilmauksia (*x:n tunto*), joiden objektit viittaavat Jumalan persooniin tai Jumalan ominaisuuksiin ja toimintaan, samoin muihinkin kristillisiin käsitteisiin. Nykyistä yhdyssanaa *synnintunto* käytetään sen sijaan itsenäisenä, Raamatusta riippumattomana käsitteenä. Jumalasuhdetta ja uskonelämää kuvaavat genetiivirakenteet ovat väistyneet, ja *synnintunnon* rinnalla on nyt lähinnä moraalisiin käsitteisiin viittaavia yhdyssanoja (*oikeudentunto*, *syllisyydentunto*, *vastuuntunto*, *velvollisuudentunto*).

Synnin tunnon merkitykseen ovat vuosisatojen aikana vaikuttaneet monet seikat, ja muutoksen syyt ovat sekä kielellisiä että historiallisia; kielelliseen kontekstiin kietoutuvat tiiviisti henkisissä käsitteissä tapahtuneet muutokset.⁶⁷ Näitä ovat muovanneet ennen kaikkea eri aikakausien teologiset ja opilliset painotukset sekä 1800-luvun loppupuolelta lähtien psykologian ja sielunhoidon käsitejärjestelmät. Tällä kehityksellä on luonnol-

lisesti ollut myös kansainvälinen tausta. Ruotsissa ja saksassa on Raamatun analyttisten ilmausten rinnalle syntynyt merkitykseltään läpinäkyviä yhdyssanoja, ja joissakin niistä on hyödynnetty psykologista uudissanastoa (*syndakänsla*, *syndakännedom*, *syndamedvetande*; *Sündenbewusstsein*, *Sündenerkenntnis*). Suomen kielessä on sen sijaan säilynyt yksi ja sama ilmaus, vaikka pääsanana (*tunto*) merkitys on muuttunut ja vaikka 1700-1800-luvun uudissanoina olisi ollut sen tilalle muita vaihtoehtoja. Raamatun ilmaus ehti kuitenkin vakiintua sinä pitkinä aikakautena, joka jäi vuosien 1776 ja 1938 suomennosten väliin.

Synnintunnon tulkintaongelmat liittyvät *tunnon* monimerkityksisyyteen ja merkityksen muutokseen. Tulkintaan vaikuttaa hämmäntävästi myös se, että sama johdos on sanassa *omatunto* ja että pelkkä *tunto* on tämän synonyymi. *Omatunto*, *tunto* ja *synnintunto* eivät ole pysyneet erillään toisistaan, vaan ne mielletään lähisyronyymeiksi ja niihin kaikkiin on alettu liittää tunnesävyjä. Olennaisesti tähän lähentymiseen on vaikuttanut se, miten ja millaisissa konteksteissa näitä sanoja on käytetty eri aikoina. Pietistien korostama henkilökohtainen kääntymys nosti esiin subjektiivisen kokemuksen, ja *synnin tunnon* rinnalle alkoi tulla enemmän syntisyyttä kuvaavia kielteisiä ilmauksia (*viheliäisyyden tunto*). Nämä saattoivat antaa myös *synnin tunnolle* uusia sivumerkityksiä. Lisävahvistusta emotionaalinen merkitys sai 1800-luvulla, kun *tuntoa* käytettiin

59 *Kollokaatiolla* tarkoitetaan ”sanan merkityspohjaista tendenssiä esiintyä yhdessä tietynlaisten toisten sanojen kanssa”. Karlsson 1994, 215-216. Uskonollisen kielen kollokaatioista ks. Lappalainen 2004, 266-267.

60 Huhtala 1971, 11.

61 Uskonollisen kielen sanaston muuttumisesta ks. Mielikäinen 2014a, 49-53 ja siinä mainitut lähteet.

62 Tarkiainen 1939, 122-124. Sanaston kasvusta ja Wegeliuksen uudissanoina ks. Mielikäinen 2014a, 43-45.

63 Huhtala 1971, 61-64, 75, 161.

64 VKSA s.v. *tunto*; VKK Björkqvist, UskHarj1801b-51.

65 VKSA s.v. *tunto*; VKK Saarnat, Frosterus, Björkqvist.

66 Kirjasuomen ensiesiintymissä mainitaan myös uuden merkityksen saaneet sanat. Rapola 1960, 19.

67 Merkityksenmuutosten kielellisistä ja historiallisista syistä Itkonen 1966, 366-368.

yleisemminkin *tunteen* vastineena, ennen kuin viimeksi mainittu uudissana vakiintui kieleen.

Niin kielellisellä kuin historiallisella ja sosio-kulttuurisella (teologisella) kontekstilla on siis ollut huomattava merkitys 'synnintunnon' käsitteen kehityksessä. *Tunto* on ollut vanhan kirjasuomen aikaisessa uskonnollisessa kielessä eräänlainen yleissana, jota on tarvittu ihmisen sisimmän eli mielen sekä näkymättömän maailman havaintojen ja kokemusten kuvaamiseen. Uskonnollisen kontekstin luoma semanttinen pohja näkyy yhä sanan nykymerkityksissä ja ei-uskonnollisessa käytössä. Rinnalle on kuitenkin tullut uudissanoja, jotka vastaavat aiempaa *tuntoa*, ja lisäksi koko tuntemiseen, havaitsemiseen ja kokemiseen liittyvää sanastoa on jäsennetty uudestaan muun muassa psykologisen tiedon valossa. Se, mitä vanhassa kirjasuomessa kuvattiin *tunto*-sanalla, vaatisikin nykyisissä käsitejärjestelmissämme toisenlaiset ilmaukset.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Aineistolähteet

Biblia ks. *Raamattu*.

EU

1979 *Elävä uutinen: Uusi testamentti vapaasti kerrottuna*. 3. painos. Helsinki: Karas-Sana.

MAT

1543–1552 *Mikael Agricolan teokset 1–3*. Uudistettu näköispainos 1987. Porvoo-Helsinki-Juva: WSOY.

RAAMATTU

1642 *Biblia. Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Tukholma: Henrich Keyser.

1776/1991 *Biblia. Se on: Koko Pyhä Raamattu*. Oulu: Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistys.

1938 [1933/1938] *Pyhä Raamattu*. Pieksämäki: Suomen Kirkon Sisälähetysseura.

1992 *Pyhä Raamattu*. Helsinki: Suomen Pipliaseura.

RK 2012 = *Pyhä Raamattu*. Raamattu Kansalle ry.

USKONKIRJAT

– Raamattu.Uskonkirjat.net. <http://raamattu.uskonkirjat.net/servlet/biblesite>. Luettu 25.2.2015.

UTN

1972 *Uusi testamentti nykysuomeksi*. Kuudes painos. 1976. Helsinki: Suomen Kirkon Sisälähetysseura & Suomen Pipliaseura.

UUSI TESTAMENTTI

1913 *Meidän Herramme Jeesuksen Kristuksen Uusi Testamentti sekä Psalmit. Uusi Testamentti* suomennoksena, jonka Suomen seitsemäs yleinen vuonna 1913 pidetty Kirkolliskokous on päättänyt ottaa toistaiseksi vanhan käännöksen ohella väliaikaiseen käyttöön. *Psalmit* Raamatunkäännöskomitean suomennos. Helsinki: Britannian ja Ulkomaan Raamattuseura 1927.

VKK

Vanhan kirjasuomen korpus. (Björkvist, Frosterus, Saarnat.) <http://kaino.kotus.fi>. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Luettu 4.3.2015.

VKSA

Vanhan kirjasuomen arkisto. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.

VNK

Varhaisnykysuomen korpus. (Ahlman, Ganander, Nyman.) <http://kaino.kotus.fi>. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Luettu 4.5.2015.

www.bibel.se. Luettu 29.1.2015.

www.folkbibeln.net. Luettu 29.1.2015.

KIRJALLISUUS

CANNELIN, KNUT

1908 *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja*. [Ei painosta.] Porvoo: WSOY.

1938 *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja*. Viides painos. Porvoo: WSOY.

CANNELIN, KNUT & CANNELIN, AULIS

1951 *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*. Yhdeksäs, lisätty ja uudistettu painos. Porvoo-Helsinki: WSOY.

DUDEN

2007 *Duden. Band 7. Das Herkunftswörterbuch: Etymologie der deutschen Sprache*. Vierte, neu bearbeitete Auflage. Mannheim & Zürich: Dudenverlag.

FORSMAN SVENSSON, PIRKKO

1990 *Vanhan kirjasuomen teonnimistä ja teonnimirakenteista*. Stockholm: Stockholm University, Department of Finnish.

GANANDER, CHRISTFRID

1786–1787 *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1997.

- GRIMM, JACOB & GRIMM, WILHELM
1942 *Deutsches Wörterbuch 10. 4. Abteilung*. Bearbeitet von der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- HENKI & ELÄMÄ
2012 *Henki & elämä* 6. 28.3.2012. Jyväskylän seurakunnan lehti.
- HUHTALA, HEIKKI
1971 *Suomen varhaispietistien ja rukoilevaisten sanankäytöstä: Semanttis-aatehistoriallinen tutkimus*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 87. Helsinki.
- ISK
2005 [2004] *Iso suomen kielioppi*. Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen & Irja Alho. 3. painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ERKKI
1966 *Kieli ja sen tutkimus*. Porvoo: WSOY.
- JUSLENIUS, DANIEL
1745 *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1968.
- JUSSILA, RAIMO
1998 *Vanhat sanat: Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KARLSSON, FRED
1994 *Yleinen kielitiede*. Helsinki: Yliopistopaino.
- KATEKISMUS
1948 *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Katekismus*. Hyväksytty Suomen kuudennessatoista varsinaisessa kirkolliskokouksessa vuonna 1948. Helsinki: Oy Valistus.
- KELA, MARIA
2007 *Jumalan kasvot suomeksi: Metaforisaatio ja erään uskonnollisen ilmauksen synty*. Jyväskylä Studies in Humanities 82. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- KETTUNEN, PAAVO
1998 *Suomalainen rippi*. Helsinki: Kirjapaja.
2011 *Kätetty ja vaiettu: Suomalainen hengellinen häpeä*. Helsinki: Kirjapaja.
2013 *Auttava kohtaaminen I: Sielunhoidon perusteet ja teologia*. Helsinki: Kirjapaja.
- KIURU, SILVA
1988 ”Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä”. *Mikael Agricolan kieli*. Toim. Esko Koivusalo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 133-179.
- KS
2007 *Kielitoimiston sanakirja 1-3*. 2. painos. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- LAPPALAINEN, HANNA
2004 *Variaatio ja sen funktiot: Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kielellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAUERMA, PETRI
2012 *Kristityn vaellus varhaisnykysuomen merkinnässä: Jacob Johan Malmbergin suomennosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa*. Eripainos teoksesta *Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 31*. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- LEHTINEN, KALEVI
1987 *Jumala sinun puolellasi: Evankeliumi Roomalaiskirjeessä*. Lohja: Karas-Sana.
- LEMPIÄINEN, PENTTI
1987 *Virsi kirja sanasta sanaan: Virsikirjan raamattuviitteet*. *Virsikirjan sanahakemisto*. Helsinki: Kirjaneliö.
- LÖNNROT, ELIAS
1866-1880 *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja 1-2*. Kolmas, manual-menetelmällä jäljennetty painos. Helsinki: WSOY, 1958.
- MIELIKÄINEN, AILA
2014a ”Uskonnollisen suomen kielen kehitys Agricolasta nykypäivään”. *Sanaa tutkimassa: Näkökulmia uskonnolliseen kieleen ja sen käyttöön*. Toim. Riikka Nissi & Aila Mielikäinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 29-68.
2014b ”Uskonpuhdistus ja reformaatio”. *Kielikello* 2/2014, 11-13.
- NIKOLAINEN, AIMO T.
1986 *Paavalin Roomalaiskirje: Uskon vanhurskauden perusteet*. Helsinki: Kirjapaja.
- NOVUM
1982 *Novum 3: Uusi testamentti selityksin. Apt - 2. Kor.* Vantaa: Raamatun Tietokirja.
1984 *Novum 5: Uusi testamentti selityksin. Kreikan-suomen sanakirja. Teologinen sanakirja*. Vantaa: Raamatun Tietokirja.
- NS
1970 *Nykysuomen sanakirja 1-6*. Lyhentämätön kansainpainen. Kolmas painos. Porvoo-Helsinki: WSOY.
- NSA
- *Nykysuomen sanakirjan arkisto*. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.

PIETILÄ, ANTTI J.

1932 *Kristillinen dogmatiikka 2*. Helsinki: Valistus.

RAPOLA, MARTTI

1950 ”*Tunne ja sen merkityssukulaiset kirjasuomen sana-*historiassa”. *Virtittäjä* 54, 18-35.

1959 *Vanhan kirjasuomen lukemisto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

1960 *Sanojemme ensiesiintymiä Mikael Agricolasta Yrjö Koskiseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

1965 *Suomen kirjakielen historia 1: Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Muuttamaton jäljennöspainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SAOB

1939 *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien 15*. Lund: A-B. Ph. Lindstedts Univ.-Bokhandeln.

2002 *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien 33*. Lund: Gleerups.

SKES

1969, 1975 *Suomen kielen etymologinen sanakirja 4-5*. Tutkimuslaitos ”Suomen suvun” julkaisuja. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SYVÄNNE, NIILU

1959 *Pappi vai lääkäri: Keskustelua sielunhoidosta ja sairaudesta*. Porvoo-Helsinki: WSOY.

1965 *Keskustelu ja yhteys: Sielunhoidollisen keskustelun aakkosia*. Porvoo-Helsinki: WSOY.

TARKIAINEN, VILJO

1939 ”Huomioita Juhana Wegeliuksen postillasta”. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 27 (1937)*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 90-154.

VARTIAINEN, RITVA

1988 ”Agricolan kielen keskeiset hengelliset laatusanat”. *Mikael Agricolan kieli*. Toim. Esko Koivusalo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 180-202.

VKS

1985 *Vanhan kirjasuomen sanakirja 1*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus & Valtion painatuskeskus.

2014 *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://kaino.kotus.fi/vks>. Päivitetty 21.11.2014. Luettu 18.1.2015.